فەلسەفەی هزری ئیسلامیی سەردەم

پ. د. حەمید عەزیز
(زانكۆی سەلاحەددین- كۆلێژی ئاداب)

پێشەكی

١- دوای سەردەمی هەر چوار خەلیفەی ڕاشیدین، بەپێـی سـەرچاوە مێژووییـەكان، بـە تایبەتـی لەسـەردەمی بەنـی ئومەییـە و عەباسـییەكان، ئەوجـا دوای ئـەوەی توركـی عوسـمانی جڵـەوی بەڕێوەبردنـی كاروبـاری میللەتانـی موسـڵمان و دەوڵەتـە ئیسـلامییەكانی گرتووەتـە دەسـت، ئایینەكـە ڕەوتێكـی تـری بەسـەردا سـەپێنراوە و لـە هەندێک لایـەن و ڕەهەنـدەوە لـە سـەرچاوەكان دووركەوتووەتـەوە كـە پتـر بەلاڕێدابـردن چـووە!

گومـان لـەوە ناكرێ كاتێـک ئایینەكـە سـنووری وڵاتـی نەجـد و حیجـازی بەزانـدووە و ڕووی لـە میللـەت و وڵاتانی دیكـە كردووە كە عەرەب نەبوون، ڕووبـەڕووی كولتـووری ئایینـی و سیاسـی و ئابووری جیـاواز بووەتـەوە، ئـەم ڕووبەڕووبوونەوەیـەی ئـەم دوو كولتـوور و كەلەپـوورە لـە یەكتـری جیـاوازە، ئایینێكـی یـەک ڕەهەنـدی كە تەنیا سـەرچاوەكەی هـەر قورئـان و فەرمـوودەی پەیامبـەری ئیسـلام (حەدیـس) بـووە، لەگـەڵ ئـەو كولتـوورە فرەڕەنگییـەی وڵاتانی تـازە بـوون بـە ئیسلام كـە پشـت ئەسـتوور بـە فەرهەنـگ و شارسـتانیەتێكی پێشـكەوتوو بـووە (لـە گشـت ڕەهەندەكانـی: سیاسـی، ئابووری، دەوڵـەت، قانـوون، بەڕێوەبردن) كاریگەرییەكـی گـەورە و گرانـی (ئـارێ نـارێ)ی لەسـەر ئایینـە هاوردەكراوەكـە بەجـێ هێشـتووە، ئایینەكـە بـە ئاشـكرا سروشـت و خەسـڵەتی

ژینگەی بیابان و بادیە و دابونەریت و کەلەپووری عەرەبی کۆچەریی (بەدەوی) پێوە دیار بووە و بەرجەستەی کردووە.

لەو وڵاتانەدا کە کراون بە موسڵمان (یان وەک عەرەبەکان گوتوویانە - بەغەزا فەتح کراون)، هەموو پێداویستییەکی ژیانی شارستانی لەبەردەستدا و لە ئارادابووە، ئیتر هەر لەسەردەمی معاویەوە (ڕابەری بەنی ئومەییە) سوود لەو کولتوورە وەرگیراوە و ئایینەکەی بەرەو قۆناغێکی نوێ، جیاواز لە جاران بردووە، بەڵام ئەو قۆناغە نوێیە، ڕاستە ئایینەکەی لە کۆمەڵگەدا جێگیر کردووە و ئاوێتەی سیاسەت و کاربەڕێوەبردنی کۆمەڵگەی کردووە، کەچی دیارترین خەسڵەتی بووە بە گۆڕانی سەرتاپاگیر، بەڵام گۆڕانێک کە بێ گومان و چەند و چۆن لێکردن بەلاڕێگادا بردن بووە. بۆ نموونە مەسعوودی لە (مروج ئەل زەهەبدا) گوتوویەتی معاویە هیچ کاتێک خەلیفە نەبووە و خەمی ئایینی نەبووە، بەڵکوو بە جۆرێک ژیاوە و کاروباری کۆمەڵگە و ئایینەکەی بەڕێوەبردووە وەک ئەوەی شایەک بووبێ (یان یەکەم شا- مەلیک- بووە- لە ئیسلامدا).

٢- ئەو گۆڕانە ڕەهەندی جۆراوجۆری بەرجەستە کردووە:

یەک: کولتووری قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریەتی سنوور بەزێنی فارس (ئێران، میسۆپۆتامیا - عێراقی ئێستا، شام و ئیسرائیلی ئێستا، یەمەن) زمان و کولتووری فارس و فارسی باڵادەست بووە.

دوو: لە میسری ئێستا (دۆڵی نیل) کولتووری بەپێزی قیپتی لە ئارادا بووە.

سێ: لە باکووری ئەفەریقا (کە ئێستا بوون بە عەرەب: لیبیا، توونس، جەزایر، مەراکیش) کولتووری زمانی ئەمازیغی (بەربەر) هەبووە.

چوار: ئەو گشت وڵاتانە لەلایەن حەوت خێڵی عەرەبەوە کە حەوت زاراوە زمانی جیاوازیان هەبووە (هوزەیل، سوقەیف، هەوازن، خوزاعە و قورەیش...) قورئان کردوونی بە یەک زمانی عەرەبی، کۆنترۆڵ کراون و ئەو کولتوور و شارستانیەت و دابونەریت و زمانانە ئەگەر نەسڕدرابنەوە و پاکتاو نەکرابن، لاواز کراون و عەرەبی وەک زمان بەسەریاندا سەپێنراوە. کولتووره فرە ڕەنگە بەپێزەکەش بە تۆمەتی گومڕایی (کوفر و ئیلحاد) تاڕادەیەکی بەرچاو و هەست پێکراو لەناو براوە، ئەنجامەکەشی:

- میللەتی عەرەب بووە بە میللەتێکی گەورەی ناوچەکە.

- ئەو کولتوورەی تاڕادەیەک لەگەڵ ئایینەکە هاتووەتەوە، کراون بە عەرەبی و دوای ئەوە وەرگێڕانە عەرەبییەکە پارێزراوە و کولتوورەکەی وەرگێردراوە (ئەسڵەکە) لەناوبراوە. کلیلە و دومنەی کراو بە عەرەبی ماوە، بەڵام فارسییەکە لەناو براوە!!

- ئایین بە تەواوەتی سروشت و ناوەڕۆک و ڕوخسارێکی نوێی پێ بەخشراوە کە دەکرێ بگوترێ سەرەڕای ئەوی بڕوا و باوەڕ (عەقیدە و ئیمان) بووە تێکەڵی سیاسەت کراوە و کراوە بە ئامرازێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و کۆمەڵگە و خزمەتکردنی سوود و قازانجی ئەو سەرکردانەی ناوی خەلیفەیان لەخۆیان ناوە، هەر لە معاویەی بەنی ئومەییەوە تاوەکوو عەباسییەکان، ئەوجا کاربەدەستە ستەمکارە عوسمانییەکان و زەبروزەنگەکانیان کە گشت سنووریکی بەزاندبوو. دوور نییە لێرەدا ڕەخنەگرتنێک لەسەر شێوەی پرسیار بێتە ئاراوە:

- ئیسلام خۆی ئایینێکی جیهانییە (انە ذکر للعالمین) و جیاوازی لەنێوان نەتەوەکان ناکات،

گرینگ لێرەدا خواپەرستییە (تەقوایە) نەک نەتەوە!؟

– ئەو ڕەخنەیە ڕاستە، بەڵام کاتێک سەرنجی مێژووی ئایینی ئیسلام بدرێت و پشت بە سەرچاوە مێژووییەکان ببەسترێ، هیچ کاتێک ئەو بنەما سەرەکییەی ئایینی ئیسلام نە پەیڕەو و نە پیادە و نە جێبەجێ کراوە، دەرکەوتنی ڕێبازی پێشکەوتنخوازی ناسراو بە (شعوبیەت) لە سەردەمی عەبباسییەکاندا بەڵگەیەکە ئەو ڕاستییە پشت ڕاست و ڕەخنەکە کاڵ دەکاتەوە:

٣- توێژینەوەیەک ئەگەر بکرێ خەسڵەتی زانستییانەی پێ ببرێ، دەبێ ڕێبازە مێژووییەکە (هیستۆریزم) پەیڕەو بکات و ڕووداوەکە، کولتوورەکە لەو هەلومەرجەی هەڵکەوتی لە ئارادابوویدا دانەبڕێ و ناکرێ بە چاوی ئەمڕۆ و سەردەم و لە ڕوانگەی جیاواز لە سەردەمی خۆی تاووتوو و شرۆڤە بکرێ!! ئەو بۆچوونە ڕاستە، سەردەمی ئەمەوی و عەباسی و حوکمڕانی زەبروزەنگی تاریک و نووتەک و ستەمی عوسمانی شتێک بوون و سەردەمی ئێستا شتێکی ترە، بەڵام لەو ڕاستییەش کاڵ نابێتەوە کە ئەو ئەنجامانەی لەو پرۆسە درێژخایەنە مێژووییە کەوتوونەتەوە کە بەسەر ئایینەکەدا هێنراوە و تێپەڕێنراوە، نابێ بە ئاستەنگ و بەربەست لەبەردەم لێکدانەوەی زانستییانەیان، بۆچی و چۆن ئەو دەرکەوتانە سەرئاو کەوتوون و چ نیاز و مەبەستێک لە پشتیانەوە بوون و بە چ ئامانجێک پیادە کراون؟! ئایا ئەو گۆڕانانەی، دوای کوژرانی خەلیفەی دووەم و سێیەم و چوارەم بەسەر ئایینەکەدا هێنراون چ لەسەر خان، یان لەژێر خانەکەیدا ئامراز بوون، یان ئامانج و بە چ مەرەیەکیان بردووە؟!

– ڕاستە لە سەردەمی عەبباسییەکاندا فەلسەفە و کولتووره بەپێزەکەی میللەتانی دیکە کراون بە عەرەبی، هەروەها هەر لەو سەردەمەدا ئایینەکە دوا ڕوخسار و ناوەڕۆکی پێ براوە، چ وەک ئایین، چ وەک ئامرازی بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت و کۆمەڵگە. ئەوەی لێرەدا سەیر و سەرنجڕاکێش و نامۆیە، بەڵام هەڵکەوتی ڕاستەقینەی لە ئارادابوو بووە، گشت ئەوانەی ئەو کارەیان کردووە و ڕەنگی ئەو کولتوورەیان ڕشتووە و خەت و خاڵیان پێداوە، تاکە کەسێکیان هەر لە زانا و فەیلەسووف و مەلا و ئەدیب و شاعیر و شەریعەتمەدار، عەرەب نەبوون. خۆ ئەگەر بە عەرەبی نووسیبیان، لە ڕەچەڵەک و بە نەتەوە فارس(١) بوون (ئەوکات) بە (ئەعجەمی) ناوبراون.

٤- ئەمە هۆکاری هەڵوێستی ڕۆژهەڵاتناسە ئەوروپاییەکان بووە کە گوتوویانە ئیسلامی سەردەمی عەبباسی و لە هی قۆناغی پێشتر جیایان کردووەتەوە کە ئەگەر ئیسلام لە قەڵەمڕەوی عەرەب و بە زمانی عەرەبی سەری هەڵدابێ و پەیدابووبێ، دوای هاتنە دەرەوی بۆ وڵاتانی دیکە و بڵاوبوونەوەی لەنێو میللەتانی دیکە کە خاوەن کولتوور و شارستانی پێشکەوتوو بوون، ئەو ڕۆڵ و دەست پێشخەرییە لەدەست مرۆڤی عەرەب دەرهێنراوە و مرۆڤی قەڵەمڕەوی ئێرانی (فارس) بە پێکهاتە و زمان و کولتوورە جیاوازەکانییەوە ئەو ئەرکەیان گرتووەتە ئەستۆ و ئەو نەخشەڕێگایەیان داناوە کە بووەتە مایەی ئەو خەتوخاڵ دانەی ئەو ئایینەی ئێستا لە ئارادایە (بە ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە) کە لە سەردەمی عەبباسییەکاندا ڕەنگی بۆ ڕێژراوە. ڕەنگڕێژەکانیش هەر لە زانای ئایینی و زانایانی فیقهو شەریعەت و بنەماکانی (ئسووڵی) ئایین تاوەکوو زانستی کەلام و فەلسەفە و ئەدەب و شیعر و مێژوو، لە ڕەچەڵەکی ئێرانی بوون، ئەگەرچی لەو

قۆناغەدا (سەد ساڵی یەکەمی) فەرمانڕەوایی بەنی عەباس (عەباسییەکان) جۆرە ئازادییەکی دەڵەمەیی هەبووە و ڕێبازی زانستی کەلام (موعتەزیلە) بوێرانە لە سنوورێکی دیاریکراودا هەوڵیان داوە گۆڕان، ئەگەرچی هەندەکی و لە وردەکارییەکاندا بووە، بەدی بهێنن، بە تایبەتی لە هەردوو بابەتی کێشەئامێزی خەسڵەتەکانی خوا و کۆنی و ناکۆکی (داهێنان- خەڵقی) لە قورئاندا ڕەنگی داوەتەوە. ئەو کۆششە ئەگەر لە ڕوانگەی فەلسەفەوە سەرنج بدرێت و هەلومەرجی خۆیی و بابەتی نوێی ئایینەکە لە ژینگە نوێیەکەدا (بەغدا، پایتەختی ئێستای عێراق) لەبەرچاو بگیرێ، دەتوانرێ بگوترێ کە:

موعتەزیلە بەو چالاکییەیان ویستوویانە سروشتی ئەبستراکت و ترانسندێنتی ئایینەکە کاڵ بکەنەوە و ئەگەر بکرێ وای لێ بێت ببێ بە پشکێکی سەرەکی ژیانی مرۆڤی موسڵمان و لەگەڵ کۆمەڵگەدا بگونجێ لە تاووتوو کردنی کێشەکانی مرۆڤدا ڕۆڵی کارای هەبێ. لەو کایەیەدا بنەمای (عەقیدە)یان دانا. گشت چەمکی سەرەکی، هزر و فەلسەفە و کەلام و ئایینیان کرد بە بابەتی سەرەکی توێژینەوە: خوا، جیهان، مرۆڤ. لە کاتێکدا تەنیا یەکەم چەمک بە شێوازێکی ڕەها بایەخی پێ دەدرا و ئەگەر بشێ بگوترێ، لە توێژینەوەدا پشکی شێری بەرکەوتبوو، موعتەزیلە هاوکێشە لاسەنگەکەیان بەرانبەر کرد و جیهان و مرۆڤیش لەلای خۆیانەوە بەهەند دانران و بایەخیان پێ دراوە، ئیتر سووربوون لەسەر ئازادی خواستی مرۆڤ، ڕۆڵی سەرەکییان بەژێر داوە لەبەرانبەر (نەقل- سرووش) و بۆ شرۆڤەکردنی تێکستە ئاڵۆز و تەمومژاوییەکان کردوویانە بە سەرپشک. ئەو پرسیارە نیگەرانی کردوون: ئایا دەکرێ بەبێ تێگەیشتنی جیهانی دەوروبەر (سروشت) و ناسینی مرۆڤ، خوا بناسرێ؟! کەوابوو ناسینی خوا بەو پێوەندییەی لەگەڵ مرۆڤ و جیهاندا هەیەتی دەناسرێ و دیار و دەستنیشان دەبێ! ئەگەر داد و دادپەروەریی خەسڵەتی سەرەکی ڕەببانی بێ، هەر ئەو دادە خۆی پێوەندی دەستیاوی نێوان مرۆڤ، تاکەکان لە کۆمەڵگەدا دیار و دەستنیشان دەکات! لەو دادە ڕەببانییەدا کە دەبێ لە بەرانبەر مرۆڤدا دادپەروەر بێ، ڕەوشی (یەکتایی) یەکڕەنگیی (وەحدانیەت) دەکەوێتەوە و سەرئاو دەکەوێ! بەو پێیە ڕەب کە فرمانێک دەدات و شتێک دەکات دەبێ سوود و قازانج و بەختەوەری مرۆڤی تێدابێ و ئەو لایەنە مەبەست بێ، بۆیە خواستی ڕەببانی بریتییە لە کارکردن بەپێی توانایی و زانینی خۆی، خواست خەسڵەتێکی ڕەببانی نییە.

- لە بەرانبەر ئەو ڕێبازە بوێر و پێشکەوتووەی (عەقیدە)ی موعتەزیلە کە ئومێدێکی زۆر و زەبەندەی لەسەر هەڵچنرا بوو چاوەڕێی ئەوەی لێ دەکرا جیهان و میللەتە موسڵمانەکان بەو مەرەیە نەبرابایە کە پێی چوون، عەقیدە و ڕێبازێک کە پێی لەسەر ڕۆڵی ناوەندی بوونی مرۆڤ لە جیهاندا داگرتووە و ژیری و ئازادییەکەی بە بابەتی گەوهەری و سەرەکی داناوە. پتر لەوەش پشت ئەستوور بە حەدیسێکی قودسی (کنت کنزا مخفیا...) (٢) وای بۆچوون کە ڕەب لە سەرەتادا بێ ناو و خەسڵەت بووە و مرۆڤ ناو و خەسڵەتەکانیان پێ بەخشیوە. مرۆڤ لە خۆیدا ئازادە، کارایە، ڕۆڵی سەرەکی لە بوون و گەردوون- جیهاندا دەگێڕێ. قورئان داهێنراوە و کۆن نییە، چونکە لەسەردەم و شوێنی دیاریکراودا کراوە بە عەرەبی و ناکرێ پێشووتر بە زمانی عەرەبی دانرابێ و بە عەرەبی هاتووە و بە پیت و وشەی دنیای زمانی ڕۆژانە داڕێژراوە و نووسراوەتەوە.

- ئەشعەری و حەنبەلی ڕاپەڕیون و لێیان چوونەتە

سـەنگەر و هەوڵـی تێکـدان و پووچەڵکردنـەوەی ئـەو کۆششـەی موعتەزیلەیان داوە. ئەنجامەکەشی گۆشـەگیرکردنی ئایینەکـە جارێکـی تـر و بەخشـینەوەی خەسـڵەتی ئەبسـتراکت (ڕووت و پەتی) و ترانسندێنتی بە باوەڕ و بڕوا (عەقیدە و ئیمـان) و بێ بەشـکردنی مـرۆڤ لـە ئـازادی خواست. تیۆری کەسبی ئەشعەری نموونەیەکی بەرچـاوی ئـەم هەوڵـەی گەڕانـەوە بـەرەو دواوە بـووە (٣).

بـەو پێیـە هـەر لـە سـەرەتاوە ئایینەکـە دوای بڵاوبوونـەوەی لـە وڵاتانـی تـر دووچـاری کێشـە و بەرەیـەک کراوە کە تا ئێسـتاش بەلایەکدا نەخراون و هۆکارێـک بـوون لـەو هۆکارانـەی دەرکەوتنـی ڕابەرانی چاکسازی هـزری ئیسلامی هاوچـەرخ کە بابەتـی سـەرەکی ئـەم توێژینەوەیەیـە.

پێداگرتـن لەسـەر پێشـکەوتنخوازی موعتەزیلـە و کۆنەپارێزیی ئەشعەری کە لەگەڵ شـافیعی و غەزالی بنەمـای سـەلەفیەتیان دانـاوە، بۆ ئـەو مەبەسـتە بـووە ڕوونـی بکەینـەوە بۆچـی (محەمـەد عەبـدە) دووەم ڕابـەری ئـەم بزووتنەوەیـە ویسـتوویەتی سنووری قەڵەمڕەوی عەقیدە و شـەریعە و مەزهەبی شـافیعی ببەزێنـێ و بگەڕێتـەوە سـەر موعتەزیلـە! موعتەزیلـەی مـرۆڤ دۆسـت و ڕابەرانی ڕێبـازی داد و یەکڕەنگـی و ئـازادی خواسـت و ژیـر! ڕێبازێـک بەپێـی سـەردەمی خـۆی کۆششـێکی جوامێرانـە بـووە بـۆ شـڵەقاندنی گۆمـی وەسـتاو.

٥- لـە چوارچێـوەی ئـەو بابەتەدا کە پەیوەسـتە بە دوو ئاراسـتەی:

- چاکسازی.
- نوێ کردنەوە و بووژاندنەوە.

دوو خـاڵ کـە ڕەوشـی ژیانـی کۆمەڵایەتـی و سیاسـی و ئابووری و شـەرعی و ئایدیۆلۆجـی ئـەو سـەردەمە ڕوون دەکەنـەوە، سـەرنج ڕادەکێشـن، بـە تایبەتـی لـە سـەدەی یەکەمـی فەرمانڕەوایـی عەبباسـییەکان کە تێیـدا ڕۆڵـی چارەنووسساز لـە ڕشـتنی ڕەنگـی نەخشـە ڕێگای سـەرخان و ژێرخانی ئایینەکـە گێـڕدراوە و تـا ئـەم سـەردەمەش لـە چوارچێوەکەیدا گیـری خـواردووە و فەرمانڕەوایـی سـتەمکاری دەوڵەتـی عوسـمانلی پتـر سـەخت و ئاڵـۆزی کـردووە، ڕوخسـار و ناوەڕۆکێکـی تایبەتـی بەسـەردا سـەپێنراوە کـە پتـر ئامانجـی سیاسـی و ئایدیۆلۆجـی سـوود و قازانجـی فەرمانـدار و کاربەدەسـتانی تێدا بـووە:

یەک: چاکسـازییەکە لـەو سـەردەمەدا بەڕابەرێتی مەزهەبـی شـیعە بـووە و ئەوانـەی سـوارچاکی ئـەو گۆڕەپانـە بـوون زانـای ئایینـی شـیعە بـوون! ئەمـە چـۆن لێکدەدرێتەوە ؟!

دوو: ڕاسـتە بزووتنـەوەی زانسـتی (بـە واتـای ئـەو سـەردەمە) و ڕێبـازە ئایینییـەکان (عەقیـدە و شـەرع فیقهـ) و نەزمـی کۆمەڵایەتـی و ئەدەبـی بەرهەمـی کۆشـش و چالاکـی ماندوونەناسـی ئێرانییـەکان بـووە بـە گشـت ڕەگـەز و نەتـەوە و زمـان و مەزهەبەکانییـەوە، بـەڵام لاری لەوەش نییە کـە عەرەبـە خـاوەن ئایینـە نوێیـە هـاوردەکان لـە فـارس (ئێرانییەکان) و ڕۆم شارسـتانیەت فێربوون و سـوودیان لـێ وەرگرتـوون. ئێرانیەکانیـش لـە عەرەبـەوە زمانـی عەرەبـی و ئایینەکەیـان وەرگرتـووە.(٤)

- گواسـتنەوەی پایتەخـت لـە شـامەوە (سـوریا) لەسەردەسـتی عەبباسـییەکان بـۆ بەغـدا هۆکارێکی سـەرەکی گەشـەکردنی بزووتنـەوەی زانسـتی و کۆمەڵایەتـی و فەلسـەفە و ئایدیۆلۆجیا بـووە.

عێـراق وردە وردە بـوو بـە عـەرەب و زمـان و دەسـەڵاتی فـارس کاڵ بوونەوە، هەسـتی نەتەوەیی لـەلای عـەرەب توندوتـۆڵ بـووە و لـەوە بـە ئـاگا هاتـوون کـە بـوون بـە نەتـەوە و سـنووری خێـڵ و تیرەیـان بەزانـدووە و پێیـان ناوەتـە قۆناغێکـی تـرەوە و شـانازییان بـە عـەرەب بوونـی خۆیانـەوە

کردووە و بە چاوێکی ترەوە تەماشای ڕۆڵەی ئەو نەتەوانەی تریان کردووە کە بوون بە موسڵمان و وشەی موالیان بۆ بەکارهێناون، هەر لەو قۆناغەدا چینی دەرەبەگ (فیودال) پێگەیشتووە و خەتوخاڵی داوە.

- بەپێی ئەوەی تا ئێستا ڕوون کرایەوە، دەردەکەوێ کە ئایینی ئیسلام:

یەک: دوای کۆچی دوایی پەیامبەرەکەی ڕووبەڕووی کێشە و بەرەیەکی زۆر و زەبەندە بووە و ئەو کێشانەش ئەگەر سروشتێکی ئایینییان هەبووبێ، یان وا پێ چووبێ لە ئایینەکە خۆی کەوتبنەوە، ئەوە ئەوی ڕاستی بێ گشتیان پاشخانێکی سیاسییان هەبووە و خزمەتی سوود و قازانجێکی تایبەتیان کردووە. بۆ نموونە مرۆڤ لە مەزهەبی ئەشعەریدا بووە بە بەرکار کە هیچ ڕۆڵ و هێز و دەسەڵاتێکی نابێ! بەڵام ئەو بڕیارە کاربەدەست و سەرکردەکانی دەوڵەتی نەگرتووەتەوە، بۆیە هێزی دەسەڵاتدار ئەو دەرفەتەی قۆستووەتەوە و سوودی لێ وەرگرتووە: ئیتر بانێکە و دوو هەوا، لێرەوە ستەم، چەوساندنەوە بووە بە سروشتی ژیانی ڕۆژانە.

دوو: لەلایەکی دیکەوە گۆڕانی ئایین لە ڕەوش و سروشتی ترانسندێنتی باوەڕ (عەقیدە و ئیمانەوە) بۆ ئامرازی سیاسی بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت و کۆمەڵگە، چەند کێشە و پرسیارێکی وروژاندووە و هەر لەو سەردەمەوە تاکوو ئێستا نە وەڵام دراونەتەوە، نە یەکجاری یەکلایی کراونەتەوە:

ڕابەری ئیسلام تاوەکوو کۆچی دوایی کردووە، چوارچێوە و ڕێنمایی و ڕێ و شوێنێکی دیاری کراوی وەک پرۆژە دەستوورێک دانەناوە و پێشنیاز نەکردووە تاوەکوو ببێتە بنەمای ڕشتنی ڕەنگی دەوڵەت! شەریعەتیش کە ئێرانییەکان (بەخوراسان و بوخاراوە...) لە سەردەمی عەباسییەکان دایان ناوە پێوەندی مرۆڤی تاک بە ڕەب و پێوەندییان بە یەکترییەوە ڕێک دەخات، بەڵام ئەو شەریعەتە بایەخێکی ئەوتۆی بە قانوونی گشتی نەداوە کە دەوڵەت ڕێنمایی بکات و لەسەری بڕوا و دابمەزرێ.

ئایین لەلای خۆیەوە بابەتێکی ڕەببانی ئاسمانییە و بە سرووش (وەحی) هاتووەتە خوارێ و سروشتێکی گشتی هەیە و بنەما و ڕێوشوێنی هەمەکی- ڕەهای هەیە، بۆیە هەر لەسەرەتاوە لەگەڵ دەوڵەتدا گرژییەکی بەردەوامی هەبووە و بە ئاسایی نەهاتووەتەوە (٥)، ئیتر بۆیە دەوڵەتە دامەزراوەکە هەر لە دەستپێکەوە خەسڵەتێکی تیۆکراتی ستەم و زەبروزەنگی هەبووە! ئیتر ڕەوایەتی (شەرعیەتی) دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەت هەر لە سەرەتاوە جێگای گومان و وتووێژ بووە، ئەمەش بووەتە مایەی ئەوەی چەند ئاراستە و ڕێبازێکی جیاواز (کە هەندێک جار) لە یەکتری چوونە سەنگەرەوە، هەر لە فیقهەوە تاوەکوو شەرع و بنەماکانی ئایین و زانستی کەلام پەیدا ببن، ئەوەی لێرەدا سەرنج ڕادەکێشی، لە خاریجییەکان بەدەر (ڕێبازی خەوارج) ئەوانی تر کەم تا زۆر، ئەگەرچی ستەم و بێ دادی دەوڵەتەکەیان لەبەرچاو بووە، داوایان کردووە، لەپێناوی بە یەکگرتوویی مانەوەی (ئوممەت) پێویستە لە گشت ڕەوشێکدا مرۆڤ ملکەچی خاوەن دەسەڵاتداربێ، ئیتر ئەو دەسەڵاتدارە، خەلیفە، میر، وەلی بێت!! تەنیا کاتێک دەکرێ کە میر، خەلیفە، لاببرێ کە نەساغ بێ، یان نەخۆشییەکی ژێریی هەبێ و نەتوانێ کاروبارەکانی دەوڵەت بەڕێوەببات.

ڕاستە باسی هەڵبژاردن (بەیعە) کراوە، بەڵام چ هەڵبژاردنێک؟! تەنیا چینی دەستەبژێر

(ئەهلی حەل و عەقد) ئەو مافەیان هەیە، نەک تێکڕای میللەت! ئەو چینەش هیچ کاتێک بڕیاری داد و ئازادانەیان نەداوە کە سوود و قازانجی ئوممەتی تێدا بێ! ئەگەر تاک و تەرایان هەڵوێستێکی نواندبێ بەدڵی خەلیفە- میر- سوڵتان نەبووبێ، ئەگەر تەمبێش نەکرابێ بە مەرەیەک براوە بێ دەنگ بێ!

- ئیسلام وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی - مێژوویی بەپێی سروشتەکەی ئایینە، باوەڕ و بڕوایە (عەقیدە و ئیمان) دوو دەقی هەیە: قورئان و سوننە کە هیچ کاتێک دەرفەتی گۆڕان بە هیچ بارێکدا نادەن، بۆیە بابەتی لێکدانەوەی دەقەکان (تەفسیر) پەیدا بووە و سەرئاو کەوتووە. لەوە بەولاوە - لە چوارچێوە هەمەکییەکەی - ئایینەکەدا هیچ دەستپێشخەرییەکی ئەوتۆ بەدی ناکرێ.

سێ: دروست بوونی دەوڵەتی ئایینی کە بەبێ چەند و چۆن خەلیفەکە و سوڵتان و میر و کاربەدەستانی دەسەڵاتدار عەرەب بوون، لەلایەن میللەتە موسڵمانەکانی ترەوە کە عەرەب نەبوون، بە تایبەتی (ئێرانی ئەوسا) پەسند نەبووە و بە ڕێگا و شێوازی جۆراوجۆر و جیاواز بەربەرەکانی کراوە و بەگژیدا چوونەتەوە. پەیدابوونی بزووتنەوەی ناسراو بە (شعوبییەت) ڕاستی ئەو بۆچوونە پشت ڕاست دەکاتەوە. پرۆفیسۆر دوکتۆر قاسم غنی لە شاکاری (تاریخ تصوف در ایران) (٦) بە ڕێکوپێکی ئەو لایەنەی ڕوون کردووەتەوە و گوتوویەتی: لە شەڕی مان و نەمان دژی داگیرکەرەکان (مەبەستی عەرەبەکانە) شکاین و سەرنەکەوتین، بۆیە پشتمان کردە ژیان و دنیا و لێرەوە ڕێبازی سۆفێتی (تصوف) سەری هەڵداوە.

ئەگەر شعوبییەت ڕکابەریکردنی دەسەڵاتی عەرەب بووبێ، ئیتر بە نووسین، یان بەهێزی چەکدار، شیروتیر، ڕەهەندێکی دیکەی پشت کردنە دنیا بووبێ کە بە ئاشکرا پەسند نەکردنی ئەو ڕەوشە کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسییە بووە کە عەرەبەکان بە ناوی ئایینەوە سەپاندبوویان، دووخاڵ جێگیر دەکات:

:- کۆمەڵگە دامەزراو و ئۆرگانێکی زیندووە بە سووک و ئاسانی شتی لە دەرەوە هاتوو و هاوردەکراو وەک خۆی ناکرێ بەسەریدا بسەپێنرێ! یان دەبێ ئەو دیاردە - شتە هاوردەکراوە گۆڕانی بەسەردابێت، یان ئەوەتا بەربەرەکانی دەکرێ! دوور نییە گازندەیەک لە شێوەی پرسیارێکدا سەرئاو بکەوێ:

ئەو قسەیە لەگەڵ ئایینی ئیسلام و مەسیحیدا نایەتەوە، لە هەر ئایینە بە جیا ڕەوش و دیاردەیەکی تایبەتی کەوتووەتەوە:

- ئیسلام کۆمەڵگەکانی سەرتاپا گۆڕیوە بۆ ئەوەی لەگەڵیدا بگونجێن. ئەوەتا کۆمەڵگەی فارس و تورک و عەرەب لە زمانەکەیان بەولاوە چییان ماوە، هەر لە لەدایک بوونەوە تاوەکوو مردن شوێنەوار و کاریگەریی دەستی بە عەرەب کردنی پێوە دیارنەبێ! لە ڕاستی دوور ناکەوینەوە ئەگەر بڵێین: تەنیا هەر کۆمەڵگەی موسڵمانی تورکی و فارسی و کوردی هەیە!

: بە پێچەوانەوە مەسیحییەت لە ئەورووپا دوای چەند سەدەیەکی هەژموونی تەفروتونا کارانە، ناچار بوو خۆی بگۆڕێ، تاوەکوو لەگەڵ کۆمەڵگەکاندا بێتەوە، بۆیە ناکرێ بڕیاری گشتی- هەمەکی بدرێ، دەبێ لە هەموو ڕەوش و هەلومەرج و دیاردەیەکدا وردەکارییەکان - هەندەکییەکان- لەبەرچاو بگیرێن.

چوار: سەرهەڵدانی هەستی نەتەوایەتی لە نێو ئەو میللەتانەی عەرەب نەبوون و بوون بە موسڵمان، سەر قافڵەی ئەو بزووتنەوەیە فارسەکان بوون.

نووسینی شاکاری (شاهنامە)ی فیردەوسی بەڵگەی ڕاستی ئەو بۆچوونەیە، بەلای میللەتانی ترەوە (مەبەست زانای ئایینی و ئەدیب و ڕۆشنبیرەکانیان)ـە لە زمانی عەرەبی بەولاوە، ئایینەکە هیچ پێوەندییەکی تری تایبەتی بە عەرەبەوە نەبووە، هەروەها لە بڵاوکردنەوەی ئایینەکەش بەولاوە هیچی تریان نەکردووە و لە دەست نەهاتووە، ئەوەتا عەرەبەکان (لە دەرەوەی دوورگەی عەرەب) لە فارسەوە بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە و دەوڵەت فێربوون، فارسەکان هەر لە سەردەمی عەبباسییەکانەوە سەرخانی ئایینەکەیان ڕەنگ ڕشتووە (فیقهو شەریعەت و بنەماکانی ئایین - ئسوڵ - و لێکدانەوەی دەقەکان - تەفسیر - دانانی مێژوو تۆمارکردن و نووسینەوەی...)، ئەوجا هەر عەرەبەکان لە یۆنان و ڕۆمەکانەوە فێری فەلسەفە و زانست و قانوون بوون و لایان ڕوون بووەتەوە چۆن ئەبستراکت و لۆجکیانە دەکرێ بیربکەنەوە، کەچی میللەتانی دیکە موسڵمانیان لە هەموو شتێک بێ بەش کردووە و پشکی شێریان بۆ خۆیان داناوە! کەواتە چۆن عەرەبەکان لەو بڕیارەی ئایین تێگەیشتوون کە (انه ذکر للعالمین)؟!

ئەگەر میللەتانی تر کە عەرەب نەبوون، بە گەرمی باوەشیان بۆ ئایینەکە کردبێتەوە و بە شانازییەوە بەرەو پیری چووبن، دوو بابەتیان لەبیر نەچووەتەوە:

- فارسەکان هەستیان بەوە کردووە کە سەربەخۆیی جارانیان لە دەست داوە و هەڕەشەی لەناوچوونی زمان و کولتوور و نەتەوەکەیان لەسەرە، زۆربەی زۆری ئەو بنەمایانەی ئایینەکە لەلایەن عەرەبە دەسەڵاتدارەکانەوە جێبەجێ ناکرێ، بۆیە وەک میللەتێکی موسڵمان حەزیان کردووە و ویستوویانە:

- خۆیان کاروباری خۆیان بەڕێوە بەرن (٧) و حوکمی خۆیان بکەن، نەک بەناوی ئایینەوە ژێردەستەی نەتەوە و میللەتێکی تر بن.

٦- بەو پێیە تێکڕای ئەو کێشانەی لە دەڤەر و قەڵەمڕەوی ئەو وڵاتانە سەریانهەڵداوە کە لەژێر دەسەڵاتی ئیسلام (عەرەب)دا بوون و بەناوی ئایینەوە حوکمڕانی کراون لە سیاسی بەولاوە هیچی تر نەبوون، بۆیە دەکرێ بگوترێ تاوەکوو کۆتایی یەکەمین جەنگی جیهان ئەو کێشانە هەر بە گەرموگوڕی ماونەتەوە و چارەسەر نەکراون.

- ئەگەر سەردەمی ئێرانی سەفەوی لەو ڕەوتە مێژووییە بەدەربگیرێ، کە مەزهەبی شیعە بەسەر میللەتانی ئێراندا سەپێنراوە، بە تایبەتی فارس و ئازەری، دەرکەوتنی هەژموون و دەسەڵاتی سیاسی و حوکمڕانی ستەم و زەبر و زەنگی عوسمانی بەناوی ئایینەوە، تاوەکوو کۆتایی یەکەمین جەنگی جیهان ١٩١٣- ١٩١٦ز و کۆتایی هاتنی ئەو دەسەڵاتە تۆتالیتێرە دژ بە مرۆڤە، پتر لە جاران ئایین کراوە بە ئامرازی سیاسی درێژەدان و مانەوە و پاراستنی ئەو دەسەڵاتە ناهەموارەی تورکی عوسمانلی و ڕەوادان بە حوکمی سوڵتانەکان و تەخت و تاراجیان، لەوەش سەیرتر خەڵکی سادە و ساکاریان وا تەفرە داوە کە یاخی بوون لە دەسەڵاتی سوڵتان، یاخی بوونە لە خوا. سوڵتان خەلیفەی خوایە لەسەر زەوی، ئەو ڕاستییە بە تەواوەتی زیندەبەچاڵ کراوە کە (ئیسلام پەیامە و سیاسەت و حوکمڕانی نییە و ئایینە دەوڵەت نییە) (٨) ڕاستە پەیامی ئایینی بەبێ ڕابەرێکی دەسەڵاتدار نابێ و ناگونجێ، بەڵام ئەو دەسەڵاتە ناکرێ بە هیچ پێوەرێک لەگەڵ دەسەڵاتی خەلیفە و پاشا و شا و سوڵتان و میرە ستەمکارەکان بخزێتە نێو دوو تای یەک

تەرازووەوە و بە یەکەوە بەراورد بکرێن. لە کاتێکدا ڕابەری ئیسلام خۆشەویست و جێگای ڕێزلێنان بووە، نەفرەت لەو میر و شا و سوڵتانانە کراوە کە بەناوی ئایینەوە حوکمڕانی وڵاتانیان کردووە و خەڵکیان چەوساندووەتەوە.

٧- بەو پێیە، پشت ئەستوور بەو خاڵانەی باس کران، ئەوجا هەڵوەشانەوەی بەناوی (خەلافەتی) عوسمانی و گەشەکردنی هەست و دەوڵەتی نەتەوە و بەرپابوونی شۆڕشی فەڕەنسا (پێشتر ساڵی ١٧٨٩ز) لە پاریس و بڵاوبوونەوەی دروشمەکانی و هاتنی ناپلیۆن بۆناپارت بۆ میسر و داگیرکردنی، بوونەتە مایەی دەرکەوتنی چەند کەسانێک (ڕابەرێک) وەڵامی ئەو پرسیارە بدەنەوە کە دواتر (شەکیب ئەرسەلان) لە سەرەتای سەدەی بیستدا کردوویەتی: بۆچی ئەوروپای مەسیحی پێش کەوت و ئەو گەشەیەی کرد و کولتوور و شارستانیەتی بنیاد نا، کەچی جیهانی ئیسلامی هەر بەدواکەوتوویی ماوەتەوە و لە جێگای خۆیدا قەتیس ماوە؟! هۆکارەکەی دەچێتەوە سەر چ بنەمایەک؟! ئایین، یان مرۆڤ خۆی؟!

- ئەو ڕابەرانە بە تەواوەتی لەوە دڵنیابوون کە پشت بەستنی دەوڵەت و کارمەندانی بۆ بەڕێوەبردنی (حوکمڕانی کردنی) کۆمەڵگە و میللەت لە هیچ جێگا و کات و سەردەمێکدا لەگەڵ سروشتی ئایینەکە نەگونجاوە و تەبا نەبووە، بگرە لەگەڵ خەسڵەتی ژیری مرۆڤیش نەهاتووەتەوە و بە پێچەوانەوە بووە.

- ئەو ڕابەرانە بە تەواوەتی هەستیان بەو تەنگژەیە کردووە، بگرە لەگەڵیدا ژیاون کە چنگی لە بینەقاقای تاک و کۆمەڵگە قایم کردووە، بەڵام لە جۆری تاووتووکردنی و شێوازی ڕووبەڕووبوونەوەی و یەکلایی کردنەوە بوون بە سێ ئاراستەی لە یەکتری جیاواز.

لەگەڵ ئەوەشدا لارییان لەوە نەبووە کە لە وڵاتانی موسڵماندا تاوەکوو سەردەمی ئەوان، نەخشەڕێگای پەرەسەندن و گەشەکردنی ئابووری و کۆمەڵایەتی ئەگەر بیری لێ کرابێتەوە، هەوڵی ڕەنگڕشتنی بەڕێکوپێکی نەدراوە. ئەو کەس و چین و توێژانەی کاروباری بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە و دەوڵەتیان بەدەست بووە لە پاراستنی کورسی و سوود و قازانجی خۆیان بەولاوە خەمی شتێکی دیکەیان نەبووە، سەرباری ئەم دوو خاڵە نەزم و ڕژێم و سیستمی جیهانی بە تایبەتی ڕۆژئاوا تەنیا مەبەستیان داگیرکردنی وڵاتانی ڕۆژهەڵات و بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بووە، ئیتر دەکرێ ئەو سێ ئاراستەیەی گۆڕان - چاکسازی بەو جۆرە پۆلێن بکرێن، ئەگەرچی لە هەرسێک ئاراستەکەدا لە بێ ئومێدی و دەستخەڕۆیی بەولاوە شتێکی تر نەکەوتووەتەوە کە هەستی پێ بکرێ:

یەک: ئەو ئاراستەیەی بە سەلەفی ناسراوە، بە هەموو جۆرێک تاقیکردنەوە و کولتووری هەمەڕەنگی ئەوروپا ڕەت دەکاتەوە و بە گومڕایی و (بدعە)ی دادەنێ. وای بۆ دەچێ کە کێشەکە لە بەلاڕێدابردنی بنەماکانی ئایین و دوورکەوتنەوە لەو ڕاستییانە و (هەقیقەتە) کە سرووش (وەحی) ڕەببانی بۆ موسڵمانانی ناردووە و داوا دەکات کە شەریعەت دەبێ بەگشت وردەکارییەکانییەوە جێبەجێ بکرێ، ئیتر گەڕانەوە بۆ سەرچاوەی ئایینی ئیسلامی ڕاستەقینە دەستەبەری چارەسەرکردنی ڕاستودروستی کێشەکان دەبێ. (٩)

دوو: ئەو ئاراستەیە، تاقیکردنەوە سەرکەوتووەکەی ئەوروپا بە سەرچاوەیەکی بەپێزی پێشکەوتن دەزانێ و داوای پەیڕەوکردنی دەکات و پێ لەسەر چاکسازی سیاسی و پەروەردە و خوێندن دادەگرێ.

سێ: ئاراستەیەکە ڕێگای سێیەم دەگرێتە بەر

و بەلایەوە دەبێ سوود لەو لایەنانەی کولتووری ڕۆژئاوا وەربگیرێ کە لەگەڵ ڕەوشی ئایین و دۆخی کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتدا دەگونجێ و چاوخشاندنەوە و سەرلەنوێ لێکدانەوەی کولتوور و دەقەکان بە پێویست دەزانێ.

- تاقیکردنەوەکانی ژیانی ڕۆژانە و ڕەوشی هەڵکەوتی لە ئارادابوو ساغیان کردەوە کە ئاراستەی یەکەم لە ئاسنی سارد کوتانەوە و بەدواکەوتنی کڵاوی بابردوو هیچی تری لێ شین نەبووەتەوە، جگە لەوەی لە هەندێک باڵیدا گرووپی توندڕەوی لێ کەوتووەتەوە.

- ئاراستەی دووەمیش ڕەوش و دۆخی ڕاستەقینەی لە ئارادابووی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی قەڵەمڕەوی ئیسلام بە هەند وەرناگرێ و دەکرێ بە (نا واقیعی) ناوببرێ. تایبەتمەندی میللەتان و وڵاتەکانیان پشتگوێ دەخات.

- ئاراستەی سێیەم کە داوای نوێکردنەوە و بووژاندنەوە دەکات، ئەو لایەنە گرنگە لەبەرچاو ناگرێ کە ئەگەر دەقەکان بە جۆرێک شرۆڤە بکرێن تا چەند ئەم کارە کار لە ژیان و بیرکردنەوەی تاکی کۆمەڵگە دەکات؟!

لەو کەشوهەوایەدا چەند ڕابەرێک لە گۆڕەپانەکەدا دەرکەوتوون و هەوڵیان داوە بە شێواز و ئاراستەی جیاواز گۆڕان لە ژیان و کۆمەڵگەی موسڵماناندا بکەن و هەندێک لایەن نوێ بکەنەوە و لە کایەی تردا چاکسازی بکەن لەمانە:

یەک: جەمالەدینی ئەفغانی.

دوو: محەمەد عەبدو=ە.

سێ: شێخ عەلی عەبدولڕەزاق

چوار: محەمەد ئیقبال.

پێنج: عەبدولکەریم سرووش.

سەرچاوە و پەراوێز:

١ - ابن خلدون: المقدمة، دارالشرق العربي، لبنان - بيروت، ٢٠٠٤م، ص٥٣٤: من الغريب الواقع أن حملة العلم في الملة الاسلامية أكثرهم الحجم (وليس في العرب حملة علم) لا في العلوم الشرعية ولا في العلوم العقلية، إلا في القليل النادر، وإن كان منهم العربي في نسبه فهو أعجمي في لغته ومرباه و مشيخته!

٢ - حەدیسە قودسییەکە بە زمانی عەرەبی بەم جۆرەیە: خوا فەرموویەتی: (كنت كنزا مخفيا فأردت أن أعرف فخلقت الخلق فبه عرفوني).

٣ - لە کتێبی: فەلسەفەی زانستی کەلام، هەولێر، ٢٠١٣، ل١٤٨، بە تێروتەسەلی ئەو تیۆرییەمان تاووتوو کردووە.

٤ - احمد امين: ضحى الاسلام، بيروت، ٢٠٠٤، ص١٣، وفي اماكن آخرى.

٥ - فريتس شتيبات: الاسلام شريكا، (المسلم والسلطة)، ترجمة: عبدالغفار مكاوي، عالم المعرفة، الكويت ٢٠٠٤، ص١٦٣، وفي اماكن آخرى.

٦ - ئەو شاکارە کراوە بە عەرەبی: بڕوانە:

قاسم غني: تأريخ التصوف في ايران، ترجمة: صادق نشأت، القاهرة، مكتبة النهضة العالمية، ١٩٧٠م.

٧ - ئەحمەد ئەمین: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٣ و لە چەند شوێنێکی تردا.

٨ - الشيخ علي عبدالرزاق: الاسلام و اصول الحكم، بيروت، ١٩٧٢، ص١٥٤.

٩ - فریتس شتیبات: سەرچاوەی پێشوو، ل٨٢.